

Thijs Tromp

Kerk in de marge

Het diaconaat als inclusieve praktijk

Rede uitgesproken ter gelegenheid van de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit. Vestiging Amsterdam.

16 oktober 2020

Geachte mevrouw de rector, leden van het curatorium, leden van het bestuur van Stichting Rotterdam, en alle belangstellenden die deze bijeenkomst via hun beeldscherm volgen,

het zijn vreemde tijden. Ik ben blij dat de bijeenkomst via een beeldverbinding toch door kon gaan. Ideaal is het niet, maar wel uniek. Ik bekijk nota bene op dit moment net als u naar mijn eigen oratie. Om uw concentratie niet al te zeer te beproeven, heb ik mijn rede ingekort. Mocht u willen lezen wat ik eigenlijk wilde zeggen, dan kunt u de rede na deze bijeenkomst downloaden op de website van de PThU.

Waarmee kan ik u van dienst zijn?

Het woord diaconaat is afgeleid van het Griekse woord *diakonein*, wat dienen betekent. Diaconaat verwijst naar de roeping van de christelijke gemeenschap om in navolging van haar Heer Jezus Christus alle mensen te dienen, en vooral de meest kwetsbare onder hen. Een christelijke gemeenschap is dus, idealiter, herkenbaar aan de telkens opnieuw klinkende vraag ‘waarmee kan ik u van dienst zijn?’

Het imago van het diaconaat

In de praktijk van het diaconaat heeft dienen de connotatie gekregen van ‘helpen’ of ‘zorgen’. Dat is niet vreemd omdat het diaconaat zich richt op mensen die hulp nodig hebben. Mensen die honger hebben, ontheemd zijn, eenzaam of ziek zijn of die onvoldoende geld hebben om in hun levensonderhoud te voorzien. In die lijn heeft de diaconale praktijk zich in loop van de eeuwen ontwikkeld tot de praktische hulpverleningspoot van de kerk.

Deze focus op helpen en zorgen heeft bijgedragen aan het ambivalente imago dat het diaconaat aankleeft. Helpen markeert de machtsverhoudingen: wie heeft, helpt wie niet heeft, wie kan helpt wie niet kan, wie weet helpt wie niet weet.

In ons land kwam daar bovendien een element van eenkennigheid bij: hulp was alleen bestemd voor mensen uit de eigen religieuze groepering. De kerken bezaten vanaf de 18^e tot begin van de 20^e eeuw het monopolie op de armoedebedeling, wat voor een deel verklaart dat aan het einde van de 19^e eeuw maar liefst 98% van de burgers in Nederland formeel lid was van een religieus genootschap. Lid zijn van een kerk fungeerde als een sociale verzekering. De kerk gebruikte haar diaconale invloed om de objecten van hulpverlening in het gareel te houden of te krijgen, met alle koppelverkoop van dien.

Met deze typering wil ik niet, zonder enig historisch besef, een hoogmoedig oordeel over het verleden vellen. Ik wil ermee duidelijk maken hoe gemakkelijk het dienende karakter van het diaconaat vermengd raakt met machtsuitoefening en disciplinerend. Deze erfenis werkt nog steeds door op het imago van de kerk en het diaconaat, ook nu de kerk zich al decennia lang van het centrum naar de marge van de samenleving beweegt. Herman Finkers, een van de meest onderschatte theologen van Nederland, typeerde dit imago treffend in een dialoog tussen een pastoor die een man aantroef, liggend in de goot. De pastoor boog zich over naar de beste man en vroeg of hij misschien hulp nodig had. Jazeker, dat kon hij wel gebruiken. ‘Welnu,’ zei de pastoor, ‘ik kan je helpen, maar dan moet je wel geloven dat onze Heer is neergestegen naar de hemel.’ ‘Nee,’ zei de man beslist, ‘ik geloof dat de Heer is opgedaald naar de hemel!’ ‘Helaas, dan kan ik u niet van dienst zijn,’ besloot de pastoor en vervolgde zijn weg.

Barmhartigheid en gerechtigheid

Met al haar goede bedoelingen kan barmhartigheid bijdragen aan het in stand houden van onrechtvaardige verhoudingen. Als zij bovendien gepaard gaat met een verheffingsagenda, oogst zij onvermijdelijk vernedering. Goede hulp vraagt daarom om een kritische bezinning op de machtsverhoudingen tussen helper en begunstigde. Voor dit aspect is in het diaconaat van de afgelopen eeuw een grote gevoeligheid ontstaan. Barmhartigheid kreeg een zus die haar in balans hield: gerechtigheid. Bijdragen aan rechtvaardige sociale verhoudingen en opstaan voor de rechten van ieder mens maken inmiddels volwaardig deel uit van het diaconaat. Aanvankelijk schoorvoetend maar later uit overtuiging deden kerken en diaconieën in de loop van de 20^e eeuw afstand van hun dominante positie in de armenzorg en zijn ze zich gaan inzetten als pleitbezorgers voor recht en gerechtigheid.

Gemeenschap van vrede

Barmhartigheid en gerechtigheid als gestalten van de *diakonía* van de kerk staan niet op zichzelf. Zij ontleen hun betekenis aan het verhaal waarvan zij leeft. Het verhaal over de omgang van God met Abraham, met Israël, met zijn zoon, Jezus Christus, de gezalfde dienaar van de Heer, die aan armen het goede nieuws heeft gebracht en zijn leven heeft ingezet voor de bevrijding van velen uit Israël en uit de volken. Dit verhaal moet begrepen worden vanuit het einde, vanuit het verlangen naar een wereld waar liefde en gerechtigheid de toon aangeven, waar alle volken in vrede de maaltijd zullen gebruiken. Het eschatologisch perspectief van een gemeenschap van vrede vormt de horizon waartegen de grondwoorden barmhartigheid en gerechtigheid hun betekenis krijgen. Vanuit het verlangen naar een wereld van vrede verschijnen armoede, eenzaamheid, onrecht, discriminatie, uitbuiting en uitsluiting als een appel

aan de christelijke gemeenschap. Een oproep om samen met alle mensen van goede wil te werken aan een gemeenschap van vrede en recht.

Inclusie

Wie vanuit dit eschatologisch perspectief vandaag om zich heen kijkt, stuit onontkoombaar op het thema ‘inclusie’, dat momenteel volop de aandacht krijgt. Uitsluiting, waar inclusie het antwoord op wil zijn, is van alle tijden, maar neemt in iedere context een eigen vorm aan. Ook nu zijn er belangrijke aanwijzingen dat uitsluiting in onze tijd een heel eigen karakter heeft. Het belang van inclusie kan rekenen op een groot draagvlak in onze samenleving, wat samenhangt met de hoogstaande morele idealen van onze liberale democratie. We vinden dat ieder mens mee moet kunnen doen en erbij moet horen. Daartoe hebben we een participatiesamenleving opgetuigd, een participatiewet, een programma voor passend onderwijs, laten we mensen met verstandelijke beperkingen, mensen met een psychiatrische achtergrond en mensen met dementie zoveel mogelijk in gewone woonwijken wonen en hebben we het VN-verdrag voor de rechten van mensen met een handicap geratificeerd. Onder de oppervlakte van dit op inclusie gerichte beleid voltrekt zich echter een nieuwe dynamiek van uitsluiting. Twee jaar geleden verscheen een belangwekkend rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Weten is nog geen doen*. De onderzoekers tonen aan dat de regelingen om mee te kunnen doen zelf bijdragen aan uitsluiting. Om zelfredzaam te worden is het blijkbaar nodig om zelfredzaam te zijn. Je moet complexe regelingen kunnen begrijpen en hanteren. De regelingen en arrangementen lijken geschoeid te zijn op de leest van het neoliberale burgerschap. Deze burger is zelfstandig, intelligent, autonoom, heeft toegang tot diverse sociale netwerken en beschikt over relatief goede relationele, communicatieve en digitale competenties. Een groot deel van de mensen uit de doelgroep van de inclusie-agenda beantwoordt precies niet aan deze eigenschappen. De bestuurlijke reflex om de regelingen toegankelijker te maken ziet over het hoofd dat de regelingen zelf het product zijn van een moreel geladen opvatting over inclusie, namelijk het neoliberale model van de meritocratische netwerksamenleving. In dat model ligt de verantwoordelijkheid om mee te doen bij het autonome individu dat in vrijheid kan kiezen aan welke netwerken zij wil meedoen of waar zij bij wil horen. Dat leidt tot het zogenaamde boemerangeffect: de schuld voor het niet slagen van inclusie en participatie ligt bij de mensen die er niet in slagen.

Dat is een pijnpunt in onze samenleving. Inclusie kan niet eenzijdig een beroep doen op de inzet en de bereidheid van mensen in kwetsbare posities. Inclusie moet van twee kanten komen. Het vraagt daarom ook om plekken waar mensen gastvrij ontvangen worden, waar de bereidheid is om ruimte te maken voor mensen die een beetje anders zijn dan jijzelf.

De rol van het diaconaat

Hier ligt naar mijn overtuiging een actueel vraagstuk voor de diaconale praktijk en voor het onderzoek hiernaar. Het diaconale perspectief staat kritisch ten opzicht van haar eigen traditionele uitgangspunten maar evenzeer tegenover de neoliberale inclusieagenda. In het licht van het verlangen naar een gemeenschap van vrede hebben we niet alleen behoefte aan barmhartigheid voor wie geen helper heeft, en ook niet enkel aan rechtvaardige regelingen voor sociale participatie. Er is vooral behoefte aan plaatsen waar mensen die kwetsbaar zijn voor sociale uitsluiting welkom zijn. Ruimtes waar betekenisvolle ontmoetingen kunnen plaatsvinden, waar mensen niet welkom zijn op basis van wat ze kunnen of wat ze het netwerk te bieden hebben, maar omdat ze waardevol zijn als beeld dragers van God, als *fratelli tutti*.

In het diaconale veld krijgt dit op tal van plaatsen al gestalte. Er zijn plaatsen waar niet alleen voedsel wordt uitgedeeld, maar ook samen wordt gegeten, waar niet alleen geld wordt gegeven maar ook naar verhalen wordt geluisterd, waar niet alleen formulieren worden ingevuld, maar waar ook koffie is en een goed gesprek, waar mensen niet alleen welkom zijn, maar waar ze zelfs worden gemist. Dit gebeurt bijvoorbeeld in inloophuizen of in lotgenotengroepen, taalgroepen, vrouwengroepen, maaltijdprojecten, maatjesprojecten, kwartiermakersprojecten, buurthuizen, pioniersplekken, leefgemeenschappen of in stadskloosters.

De eigen stijl van het diaconaat

Het creëren van deze plekken waar betekenisvolle ontmoetingen kunnen plaatsvinden, typeert de eigen stijl waarop het diaconaat dienstbaar kan zijn in kerk, zorg en samenleving. Nadrukkelijk noem ik het plekken waar die ontmoetingen *kunnen* plaatsvinden. Het gaat om plaatsen die gekenmerkt worden door gratuïteit, zoals collega Martin Walton dat noemt. Oprechte interesse, het zoeken naar wederkerigheid, de mogelijkheid van rolomkering en oog hebben voor het wonder van contact zijn daar belangrijker dan hulp verlenen of het organiseren van maatschappelijk protest.

De marge

Een juiste positionering van het diaconaat is voor het creëren van deze ontmoetingen essentieel. Een focus op inclusie vraagt dat het diaconaat zich kritisch blijft bezinnen op de schema's die haar zo vertrouwd zijn, zoals 'subject-object', 'intern-extern', 'binnen-buiten', 'kerk-wereld' en 'centrum-marge'. De ontmoetingen die ik in mijn onderzoek centraal wil stellen, spelen zich immers voor een belangrijk deel af in de marge van de samenleving – ik gebruik de term met verlegenheid. De verbondenheid met mensen die kwetsbaar zijn voor uitsluiting vormt daarom

het uitgangspunt voor een inclusieve diaconale praktijk. Dat betekent dat de kerk zich, speciaal met haar diaconale tafels, in de marge dient te begeven.

De marginale kerk

Veel kerken en diaconieën hebben nog watervrees om zich in de marge te begeven. Die taak besteden ze graag uit aan diaconale organisaties en projecten. Maatschappelijk gezien schuift de kerk echter wel naar de marge. De kerken krimpen gestaag. Zouden marginale gemeenschappen meer mogelijkheden hebben om plekken voor betekenisvolle ontmoetingen te creëren? Of vraagt de krimp zoveel van de interne organisatie, dat dat alle energie en menskracht gaat vragen? Dat zal een vraag in mijn onderzoek zijn.

Onderzoek

Centraal in het onderzoek rond de leerstoel staat de vraag hoe diaconale praktijken kunnen bijdragen aan het creëren van ruimtes voor betekenisvolle ontmoetingen tussen veelkleurige mensen. Specifiek wil ik me daarbij richten op ontmoetingen met mensen die op meer dan een wijze kwetsbaar zijn voor sociale uitsluiting. Om wie dat zal gaan, zal van plaats tot plaats verschillen. Maar ik kan me zomaar voorstellen dat mensen met een verstandelijke beperking, mensen met psychische kwetsbaarheid of mensen zonder geldige verblijfsdocumenten hierin zullen participeren. Wellicht geeft dat zelfs een vernieuwende impuls aan de oeroude band tussen kerk en zorg.

De bedoeling is dat het onderzoek op inclusieve wijze vorm krijgt, dat wil zeggen dat het verricht wordt *met* de betrokkenen bij deze praktijken. De voorkeur voor responsieve, narratieve en actiegerichte onderzoeksmethoden is daarom principieel van aard. Alle stemmen gelden. Deelnemers aan de ontmoetingspraktijken zullen als subjecten en mede-eigenaars van het onderzoek gehonoreerd worden.

Het spreekt voor zich dat deze onderzoeksambitie alleen kan worden gerealiseerd in samenwerking met diaconale organisaties, diaconieën, zorgaanbieders en diaconale fondsen. Die samenwerking krijgt al vorm en ik heb er alle vertrouwen in dat die nog verder gaat groeien. Ik hoop dat het onderzoek mag bijdragen aan een wetenschappelijke onderbouwing van een diaconale praktijk waarbij hulp en ondersteuning in dienst staan van het verlangen naar ontmoeting en betekenisvolle relaties.

Woorden van dank

Graag dank ik allen die mijn benoeming op deze leerstoel mogelijk hebben gemaakt en die mijn leerstoel ondersteunen: het College van Bestuur van de Protestantse Theologische Universiteit,

in de persoon van de rector, Mechteld Jansen, het bestuur van Stichting Rotterdam voor de financiële, morele en praktische steun. Dank aan het moderamen van de synode van de Protestantse Kerk in Nederland voor de instemming met mijn benoeming. Dank aan het curatorium voor de bereidheid om toezicht te houden op de voortgang en kwaliteit van het werk van de leerstoel. Dank aan het bestuur van Reliëf, christelijke vereniging van zorgaanbieders, die mij alle ruimte hebben geboden voor deze combinatie. Dank aan de collega's van Reliëf die mij zo voortreffelijk ontzorgen.

Dank de collega's van de Protestantse Theologische Universiteit voor de hartelijke ontvangst in jullie midden. Ik vind het een voorrecht om met jullie mee te mogen werken aan relevant en eigenzinnig theologisch onderzoek en onderwijs. En dat geldt speciaal voor alle leden van de sectie diaconaat, nou ja, dat is er eigenlijk maar één, maar wat voor één! Erica, fijn om dit samen te kunnen doen.

Dank aan Herman Noordegraaf, mijn voorganger, voor je behulpzame introductie in dit nieuwe werkterrein. Ik neem met respect mijn baret af voor alles wat jij hebt neergezet in de voorgaande termijnen van deze leerstoel.

Dank aan de diverse vertegenwoordigers van de diaconale organisaties in Nederland. Ik voel me gesteund door jullie betrokkenheid en de opbouwende kritiek die ik al van jullie mocht ontvangen. Ik zie uit naar een vruchtbare samenwerking, zodat we met onderzoek en kritische reflectie kunnen werken aan een zelfbewuste diaconale praktijk.

Dit werk kan ik alleen maar doen dankzij alles wat ik gekregen heb van anderen: inspiratie, kennis, wijsheid en aanstekelijke voorbeelden, van docenten, promotores, collega's, vrienden, studenten en van zoveel geestverwanten uit de wereld van zorg en diaconaat.

Twee jaar geleden heb ik mijn vinger opgestoken om deze leerstoel te mogen bekleden, speciaal omdat ik het thema inclusie een warm hart toedraag. Ik moet het duidelijker zeggen: speciaal omdat ik in de loop van mijn leven bevriend ben geraakt met mensen die vanwege een verstandelijke of lichamelijke beperking of als gevolg van een psychische aandoening ervaren wat het is om als afwijkend te worden beschouwd. Zij zijn mijn grootste bron van inspiratie voor het werk dat ik mag doen. Ik prijs me gelukkig dat ik jullie ken of heb mogen kennen.

Graag wil ik ook mijn familie in de dankwoorden betrekken. Met een onderwijzer als vader en een verpleegkundige als moeder mag het toch niemand verbazen dat ik, loyaal als ik ben, iets met onderwijs over zorg zou gaan doen. Voilà! Dank voor jullie liefdevolle steun. Speciaal wil ik mijn zus Alies noemen. Zonder jou had ik nooit gesnapt hoe ingewikkeld zorg kan zijn en hoe je het met humor draaglijk en menselijk kunt maken.

Tot slot dank ik jullie Janine, Martijn en Iris, zonder jullie relativering zou ik mijn werk nooit kunnen doen. Jullie zijn de vreugde van mijn bestaan!

Ik heb gezegd.